

Igor Zarinov, *Polâki v diasporie. Sravnitel'naâ harakteristika etničeskoj istorii pol'skih diaspor v Rossii, SŠA i Brazīlii*, Institut Ètnologii i Antropologii RAN, Moskva 2010, ss. 268

Igor Zarinov jest etnologiem od wielu lat zwiãzanym z Rosyjskã Akademiã Nauk. Problematykã polskich diaspor po raz pierwszy zajął się już latach 1970. Prowadził etnograficzne badania terenowe w Rosji, Białorusi, Łotwie, a także w Kazachstanie, gdzie pracował z polskim etnologiem Sławojem Szynkiewiczem.

Polacy w diasporze to druga monografia autora poświęcona tematyce polonijnej. W 1998 wydał on książkę pt. *Droga dłuższa niż wiek. Brazylijscy Polacy*¹. Zainteresowania badawcze Zarinova nie ograniczają się tylko do Polonii. Jest on również autorem prac metodologicznych analizujących pojęcia etniczności, nacjonalizmu, a w szczególności radzieckiej koncepcji etnosu. W ostatnim czasie zajął się również antropologią teatru.

Już pobieżna lektura *Polaków w diasporze* pozwala zauważyć, że myśl autora konsekwentnie przejawia się w trójcy. Książka składa się z trzech rozdziałów, dotyczy trzech diaspor, stawia trzy cele badawcze i korzysta z trzech podstawowych pojęć analitycznych. Jedynym odstępstwem od tego trójpodziału jest rozdział trzeci, który podzielony jest jedynie na dwa podrozdziały. Metodologiczne inklinacje autora widać już we wstępie książki. Na przestrzeni kilkunastu stron, konstruuje on główne narzędzia analityczne wykorzystywane w pracy, związane z takimi pojęciami jak: akulturacja, asymilacja i diaspora. Autor przestrzega przed synonimicznym użyciem terminów akulturacji i asymilacji. Zakłada możliwość zachowania przez grupę elementów rodzimej kultury przy całkowitym zaniku tożsamości zbiorowej wyniesionej z kraju pochodzenia (nikła akulturacja przy pełnej asymilacji), lub odwrotnie, zaniku kultury przy zachowaniu dotychczasowej tożsamości zbiorowej (nikły stopień asymilacji przy pełnej akulturacji). Zarinov dochodzi też do wniosku, że diaspora to „rodzaj wspólnoty allochtonicznej, przedstawiciele której są świadomi jednoczesnej przynależności do dwóch kultur: kraju pochodzenia i kraju przyjmującego, zachowując przy tym własne instytucje socjokulturowe” (s. 11). Wyposażony w klasyczne dla studiów migracyjnych instrumentarium teoretyczne, autor przystępuje do analizy porównawczej źródeł historycznych i etnograficznych, dotyczących polskich diaspor na obszarze poradzieckim i amerykańskim. Innymi słowy, podejmuje on próbę analizy „procesów akulturacji i asymilacji na przykładzie jednej grupy wyjątkowej w różnych środowiskach społeczno-kulturowych” (s. 16). Stara się też określić miejsce i rolę etniczności w fenomenie diaspory.

Rozdział pierwszy poświęcony jest historii polskich diaspor w Rosji, USA i Brazylii. O ile transatlantycką Polonię można stosunkowo łatwo wydzielić jako grupę, to polskie diaspory w Rosji nastręczają pewnych trudności klasyfikacyjnych. W wyniku rozbiorów duża część terytorium Rzeczypospolitej została włączona do Imperium Rosyjskiego. Obecnie przyjęte kategorie etniczne nie zawsze przystają do ówczesnych podziałów, gdzie ważniejszą rolę pełniły stanowe i religijne niż narodowe lub etniczne. Trudno jednoznacznie ocenić przynależność etniczną polskojęzycznej ludności prawosławnej lub polonizowanej szlachty rusińskiej. Czy można uznawać za diasporę Polaków żyjących na dawnych terytoriach I i II Rzeczypospolitej? Liczne polskie skupiska można spotkać poza tradycyjnym terytorium osiedlenia: na Syberii, w Kazachstanie i na Kaukazie. W dużej części jest to rezultat zesłań po powstaniach narodowych, a w przypadku Kazachstanu – represji stalinowskich. Pewna grupa Polaków osiedlała się jednak na tych terenach dobrowolnie. Przykładem jest wieś Wierszna pod Irkuckiem, gdzie żyją polscy chłopci, którzy przybyli na Syberię na początku XX w.

Osadnictwo polskie w Brazylii i Stanach Zjednoczonych rozwijało się masowo w XIX i na początku XX wieku. Trzon migracji stanowili chłopci, którzy udawali się do Nowego Świata w poszukiwaniu pracy i ziemi. Mobilność chłopów zwiększyła się po zniesieniu pańszczyzny, w Prusach, a następnie w Austro-Węgrzech i w Rosji. Brazylia przez pewien czas utrzymywała specjalną instytucję zajmującą się sprowadzaniem polskich chłopów i osadzaniem ich na słabo zaludnionych terytoriach. W Stanach Zjednoczonych Polacy trafiali zarówno na obszary wiejskie jak i do wielkich miast, takich jak Chicago i Nowy Jork, gdzie znajdowali zatrudnienie w przemyśle. Po kolejnych powstaniach antyrosyjskich do Ameryki przybywali też migranci polityczni.

Rozdział drugi stanowi historyczny przegląd znanych Polaków w trzech krajach. Od XVIII w. Polacy współtworzyli kulturalną elitę Petersburga. Działali tam kompozytorzy (Henryk Wieniawski i Stanisław Moniuszko), uczeni (Ignacy Pietraszewski), poeci (Adam Mickiewicz) i aktorzy. Baletnica Matylda Krzesińska zasłynęła nie tylko swym kunsztem tanecznym, ale także tym, że była ulubioną kochanką cara Mikołaja II. Do rewolucji bolszewickiej w Petersburgu mieszkało 70 tys. Polaków. Polscy

¹ Zarinov Igor' 1998, *Put' dlinnee veka. Polaki Brazili, IEA RAN, Moskva.*

badacze zdobyli sławę dzięki badaniom przeprowadzonym w azjatyckiej części Imperium. W grupie tej możemy odnaleźć wielu zesłańców takich jak Jan Czernski, Benedykt Dybowski, Bronisław Piłsudski, Wacław Sieroszewski, ale też carskich oficerów i urzędników: Bronisława Grąbczewskiego, Leona Barszczewskiego i in. Na początku XX wieku Polacy tacy jak Feliks Dzierżyński, Kazimierz Malewicz, Feliks Kon, Konstanty Rokossowski tworzyli trzon rewolucyjnej elity politycznej i kulturalnej.

W Stanach Zjednoczonych ikonami Polonii stali się Kazimierz Pułaski i Tadeusz Kościuszko, którzy odegrali ważną rolę w wojnie o niepodległość. Również Polonia brazylijska doczekała się swoich bohaterów, którzy jednocześnie symbolizują polskość jak i udział diaspory w historii nowej ojczyzny. Do takich osób należą: Antoni Bodziak (dowódca polskiego batalionu podczas rewolucji 1893 r.), „król bananów” – Stefan Wierzyński i Henrique de Curitiba vel Zbigniew Morozowicz – kompozytor utworów chóralnych.

Rozdział trzeci posiada zdecydowanie bardziej etnologiczny charakter. Autor podejmuje się tam próby analizy porównawczej procesu akulturacji w trzech diasporach. W tym celu sięga on po klasyczną już pozycję – *Słownik etnologiczny*². W sposób kompleksowy zapożycza stamtąd koncepcję kultury ludowej oraz trójpodziału na kulturę materialną, duchową i symboliczną. W tych ramach koncepcyjnych rozpatruje proces akulturacji poszczególnych grup, przy czym Rosją jako pole badawcze oznacza dla autora wszystkie obszary poradzieckie z Kazachstanem, Białorusią i Łotwą włącznie. Zarinov staje się tu chyba zakładnikiem przyjętej na wstępie szerokiej perspektywy czasowej, która rozpościera się nad różnymi porządkami geopolitycznymi: Rosją carską, ZSRR i obszarem poradzieckim. Autor zauważa, że ani tradycyjne potrawy, ani budownictwo nie są wykorzystywane przez Polonię do reprodukcji swojej odmienności etnicznej. Procesy asymilacji autor gotów jest oceniać na poziomie stopnia endogamiczności diaspory. Niezwykle ważną instytucją diasporyczną jest Kościół katolicki. Na wielu obszarach katolicyzm identyfikowany jest z polskością, choć w praktyce podział ten nie jest tak oczywisty. Kościół, obok polskiej szkoły, stanowi miejsce spotkań i organizacji Polonii. Jest to przestrzeń, w której publicznie i w sposób sakralny używa się języka polskiego – „bastion polskiej tradycji” (s. 123). Stopień zachowania języka ojczystego świadczy o poziomie akulturacji, ale jego zanik nie musi prowadzić do utraty tożsamości etnicznej. Rosyjski badacz, bazując na swoim bogatym doświadczeniu etnograficznym, opisuje rolę organizacji polonijnych w reprodukcji tożsamości etno-narodowej oraz w budowaniu lojalności względem kraju pochodzenia i kraju przebywania. Ostatnią, ale nie marginalną, instytucją diasporyczną jest polonijna prasa, która zarówno w Rosji, jak i w Nowym Świecie, wywodzi swe tradycje z XIX wieku. Rozdział kończy się analizą relacji zachodzących pomiędzy kulturą dominującą a kulturą diaspory. Poczucie tożsamości etnicznej w kolejnych pokoleniach migrantów zależy od bliskości względem kultury dominującej, ale również od polityki państwa i reakcji społeczeństwa przyjmującego. W USA, gdzie Polacy nie byli poddawani grupowym represjom, obywatele pochodzenia polskiego zachowują tożsamość narodową, nawet przy całkowitej akulturacji. Podobnie rzeczy mają się w Brazylii, choć w tamtejszej diasporze polskiej można dostrzec większy konserwatyzm kulturowy, gdyż jej trzon wciąż stanowią mieszkańcy wsi. W ZSRR, w latach 1930. Polacy zostali poddani represjom i deportacjom, przez co wiele etnicznych markerów zniknęło, a przynależność etniczna była zatajana. W wyniku rozpadu ZSRR wielu Polaków zostało obywatelami nowych niepodległych państw. Ludzie ci zmuszeni zostali do budowania relacji z nowymi instytucjami i kulturami narodowymi. W powyższych rozważaniach autor *explicite* rozróżnia obiektywną etniczność (kompleks cech etnicznych) i identyfikację, świadomość etniczną.

Zamiast klasycznego zakończenia Zarinov podejmuje się porównania koncepcji etniczności w różnych tradycjach akademickich. Rekonstruuje podstawowe linie sporu pomiędzy prymordialistami a konstruktywistami. Wykazuje też różnice pomiędzy bromlejowską teorią etnosu, koncepcjami W. Tiszkowa a ustaleniami polskich teoretyków etniczności. Stanowi to wartość dodaną książki, gdyż ze względu na barierę językową i półperyferyjny status polskiej nauki, koncepcje wypracowane w ramach naszej ojczystej etnologii nie były wcześniej znane rosyjskiemu czytelnikowi.

² Staszczak Zofia (red.) 1987, *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań.

Pod względem metodologicznym Zarinov sięgnął po sprawdzone kategorie badawcze i zdołał z ich pomocą stworzyć w miarę konsekwentną i spójną rozprawę. Autor unika skrajnego konstruktywizmu, ale nie ulega też prymordialnemu fundamentalizmowi. Co nietypowe dla większości cudzoziemców zajmujących się polską tematyką, korzysta on konsekwentnie z polskich materiałów źródłowych, ale i z propozycji teoretycznych wypracowanych przez polskich etnologów: Sławoja Szynkiewicza, Zbigniewa Jasiewicza, Aleksandra Posern-Zielińskiego i Grzegorza Babińskiego. W tym wymiarze praca koresponduje z polską myślą etnologiczną z przełomu XX i XXI wieku. Docenić należy również zakorzenienie pracy w materiale etnograficznym zbieranym latami przez autora na obszarze poradzieckim i amerykańskim.

Porównanie polskich diaspor w trzech odmiennych krajach i w perspektywie długiego trwania było niezwykle ambitnym wyzwaniem. Tak duża rozpiętość geograficzna i temporalna niekiedy sprawia, że autor zmuszony jest dość powierzchownie analizować procesy, które zasługują na bardziej antropologiczną analizę. Zarinov jedynie z rzadka używa etnograficznego „opisu gęstego” zabierając czytelnika to do białoruskiej wsi, to do kościoła w Chicago. Etnografia jest przez niego używana w sposób selektywny i egzemplifikacyjny, choć badacz z takim stażem mógłby pokusić się o pogłębione studium przypadku.

Rozdział drugi, w całości poświęcony wybitnym Polakom, miejscami może zadziwić polskiego czytelnika. Zarinov opisuje Feliksa Dzierżyńskiego jako „oddanego sprawie” społecznika i znakomitego logistyka walczącego z juwenalną bezdomnością. Jakby na marginesie wspomina o jego uczestnictwie w organizacji radzieckiego aparatu represji. W podobnym świetle pokazany został marszałek Kazimierz Rokossowski – postać co najmniej kontrowersyjna dla polskiej historiografii. Pamiętać musimy jednak, że docelowym czytelnikiem *Polaków w diasporze* jest osoba rosyjskojęzyczna zanurzona w odmiennym uniwersum symbolicznym. Wyżej wymienione postaci są bowiem nie tylko „wybitnymi Polakami”, ale także ważnymi elementami rosyjskiej narracji historycznej. Wątpliwości natomiast powinna budzić decyzja autora by używać terminu „poddani” w odniesieniu do obywateli amerykańskich (s. 69). Zarówno w języku polskim jak i rosyjskim termin ten używany jest w odniesieniu do ustrojów monarchicznych, a nie demokratycznych. Historia „wielkich jednostek” z rozdziału drugiego kontrastuje z „kulturą ludową” wykorzystaną w rozdziale trzecim do oceny stopnia akulturacji polskich diaspor. Możemy się jedynie domyślać, że w pierwszym wypadku autor rekonstruuje pozytywne reprezentacje diaspor w dyskursie historycznym, natomiast w drugim przypadku koncentruje się on na rzeczywistych procesach społecznych.

Nieliczne mankamenty nie zakłócają lektury dzieła. Dzięki przejrzystości i precyzji języka praca Zarinova daje dostęp do tematyki polonijnej czytelnikowi rosyjskojęzycznemu. Jest to niezwykle ważne, gdyż sięgnąć po nią mogą urzędnicy, działacze i naukowcy, którzy mają rzeczywisty wpływ na losy etnicznych Polaków na Wschodzie. Polskiemu czytelnikowi książka daje możliwość spojrzenia